

TURSUN FAKİH GAZAVÂTNÂMESİNİN AĞIZBİLİMSEL ÖZELLİKLERİ

Hayati DEVELİ*

Dialectological features in Gazavat-name of Tursun Fakih

In the former article, we have stated three dialect groups of the Old Anatolian Turkish according to the phonological criteria. The first group had sub-group which can be identified the feature of b- > p- & c- > ç- assourdissement and k > g sonorisation. This sub-group can be seen in Mukaddima fi 'ilm al-ibadât by Kutb ad-dîn İznikî (XVth century). In this article we described the dialectological features of the This text of the XVth century also belongs to the same sub-group.

Keywords : Historical linguistics, Old Anatolian Turkish, Dialectology of Turkish, Gazavatname of Tursun Fakih

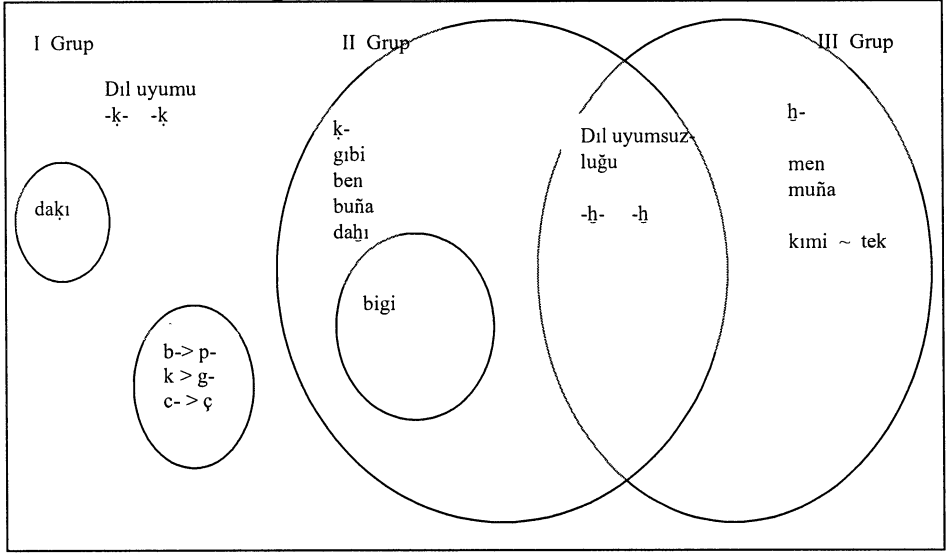
13-16. yüzyıl arasında Azerbaycan ve Türkiye coğrafyasında yazılmış eserlerin dilinin gösterdiği diyalektolojik dağılımın sınıflandırılması denemesini, fonolojik kriterler esasında, daha önce yapmış; anılan döneme ait yirmi üç eserden diyalektolojik bir sınıflandırma için uygun sayılabilecek şu kriterleri esas almıştık¹ :

1) Dil uyumu, 2) k/ > /h/ değişmesi, 3) b/ > /m/ değişmesi, 4) gibi ~ bigi göçüşmesi, 5) /b/ > /p/ değişmesi, 6) /k/ > /g/ değişmesi.

Bu kriterlerden ilk üçü ana ağız gruplarını, diğerleri ise alt ağız gruplarını vermiştir. Elde ettiğimiz sonucu şu şekilde bir diyagramla gösterdik :

* Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi. E-posta: h.develi@iku.edu.tr

¹ "Eski Türkiye Türkçesi Ağızlarının Sınıflandırılması", The Linguistic Heritage of The Seljuks, Sources for the History of the South West Turkic Linguistic Varieties, University of Mainz Institute of Oriental Studies, 25-27 January 2002, Mainz - Almanya.

Bu diyagramı oluşturan veriler yorumlandığında 3. ağız grubunu Azerbaycan Türkçesinin ilk örnekleri olan metinlerin teşkil ettiği görülmektedir. Bu ağız grubu esasen Nesim'den itibaren bir yazı dili olarak gelişmeye başlamıştır. 1. ve 2. ağız grupları ise bugünkü Türkiye Türkçesini oluşturan ağız gruplarıdır. Yazılı metinlerin nerede üretildikleri, yazarın mı, müstensihinin mi dilini temsil ettikleri; herhangi bir yerde yazılmış oldukları ketebe kayıtlarından belli bile olsa metnin dilinin başka bir yere ait olabileceği gerçeği, elde edilen sonuçların belli bir coğrafyaya bağlanmasını güçleştirmekte, aslında bugünkü gibi bir ağız atlası elde edebilme imkânı neredeyse bulunmamakla birlikte, elde edilen metinlerin müelliflerinin genel olarak edebî faaliyette buldukları coğrafya göz önüne alındığında 2. ağız grubunun Batı Anadolu'nun doğusundan Doğu Anadolu'ya kadar uzanan bir sahaya, biraz daha darlaştırırsak, Orta Anadolu'ya ait olduğunu söyleyebiliriz. Sultan Veled, Aşık Paşa, Gülşehrî, Kadı Burhaneddin, Şeyhî gibi yazarların dili bu 2. ağız grubuna aittir.

1. ağız grubu ise Batı Türkiye (ve belki Balkanlar ?) coğrafyasında konuşulan ağızlar idi. Kelime başında ve içinde /k/ fonemini koruyan, dil uyumsuzluğuna yer vermeyen bu ağız grubu sonraki yüzyıllarda gelişen Standart Türkiye Türkçesine de temel olmuş olmalıdır. Coğrafi olarak Batı'da yer almakla birlikte, Türkiye'nin doğusunda ve güney doğusunda üretilmiş kimi metinler de bu ağız grubuna dahil gözükümlerler. Meselâ Kadı Darîr'in metinleri bunlardandır. Yine 1332'de Suriye'nin Hama şehrinde tercüme edildiğini bildiğimiz *Nazmu'l-Hilâfiyat* da 1. ağız grubunun, ağırlıklı olarak Batı Türkiye'de konuşulan ağız grubunun bir alt ağız grubunu (dahı yerine dakı) teşkil eder.

1. grubun alt ağız gruplarından birini, kelime başında b- > p- ve c- > ç tonsuzlaşması ve kelimenin her yerinde öndamaksı /k/ > /g/ tonlulaşması ile ayrılan ağız teşkil eder. Bu ağızı temsil eden metin, Kutbeddin İznikî'nin *Mukaddime fi İlmi'l-İbâdât* isimli metnin bir nüshasıdır². Söz konusu metinde diğer metinlerde be harfiyle yazılan kelime başı /b/ fonemi, pe harfiyle yazılmış, yani /p/ fonemine dönüşmüştür. Metinde aşağıdaki örnekler sıklıkla pe harfiyle yazılmışlardır :

pağ- "bakmak", *pal* "bal", *pañ* "ezan (< ban)", *pañla-* "ezan okumak (< banla-)", *paña* "bana", *paş* "baş", *paşla-* "başlamak", *pat-* "batmak", *peg* "bey", *pegle-* "beklemek", *peñdeş*, "benzeş", *peñze-* "benzemek", *perkit-* "berkitmek, sağlamlaştırmak", *pil-* "bilmek", *piş* "beş", *pişinci* "beşinci", *pozul-* "bozulmak", *pöyüglüg* "büyüklük", *puña* "buna", *punlar* "bunlar", *puñal-* "bunalmak", *purnın* "burnunu", *pükül-* "bükülmek" vs.

Bunun dışında *tevpesüz* (< tevbe), *ğâlipâ* (< ğâlibâ) gibi alıntı kelimelerde de içseste tonsuzlaşma görülmektedir.

Aynı metinde /b/ > /p/ tonsuzlaşması kadar sık olmasa da bilhassa alıntı kelimelerde /c/ > /ç/ tonsuzlaşmasına da rastlanmaktadır : çâhıllık, çâhıldur, çâyizdür, çimâ', çigerden vs.

Yine bu metinde öndamaksı /k/ foneminin kelimenin her yerinde tonlu /g/'ye dönüştüğünü görmekteyiz. Bu fonem üç noktalı kef harfiyle gösterilmektedir. Bazı örnekleri şunlardır : *bergitmemeg*, *bildürdüg*, *bilmegden*, *buyurmuşgen*, *dimeg*, *egsilmez*, *eyideceg*, *eyitmegdür*, *geregse*, *gesiciler*, *getürdüg*, *gi*, *gimse*, *igisi*, *işlemegde*, *itmeg*, *örü tururgen*, *peglerler* "beklerler", *pöyüglügi*, *siñeg*, *söyledüg*, *südüg*; *Ebâ Begr* (< Ebâ Bekr), *egser* (< ekşer), *farz-ı gifâye* (< kifâye, *figr* (< fikr), *gâfir* (< kâfir), *gefeni* (< kefen), *gemâl* (< kemâl), *gerem* (< kerem), *gitâb* (< kitâb), *güfür* (< küfr) vs.

Tursun Fakih'in *Gazavâtnâme* (veya *Gazavât-ı Resûlullâh*) isimli eserinin İstanbul Fatih Millet Kütüphanesi Ali Emiri Bölümü, Manzum 1220'de kayıtlı nüshasının da bazı yazılış özellikleriyle bu alt ağız grubuyla çakışan özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır³.

² Bu nüsha, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kütüphanesinde olup 4023 numara ile kayıtlıdır.

³ Bu metin yayımlanmıştır : Yard. Doç. Dr. Numan Külekçi, *Tursun Fakih, Gazavât-ı Resûlullâh*, Toker Yayınları, İstanbul 2002, 207 s. Millet Kütüphanesindeki nüshanın tıpkı basımı 149-206. sayfalar arasında yer almaktadır. Ne yazık ki, nâşir bizim bir ağız grubunu tayinde kriter olarak kullandığımız yazılış özelliklerini görmezden gelmiş, bunları standart dilin verileriyle değiştirmiştir.

Tursun Fakih Gazavât-nâmesi'nin bu nüshasında da kelime başında /b/ > /p/ ve /c/ > /ç/ tonsuzlaşması bir alt ağız grubunu tayin için ayırt edici özelliklerdir. Ancak öndamaksı /g/ fonemini ayırt etmek için yazıda özel bir işaret kullanılmadığı için, /k/ > /g/ tonlulaşması hakkında bir fikir vermemektedir.

/b/ > /p/ :

Bu değişmeye daha çok önseste rastlamaktayız. İçsesteki örnekler pek azdır :

paka 285, *pakar* 230, *pakaram* 120, *pakarsam* 123, *pakayım* 279, *pakdum* 110; *paş* 228, 231, 494, *paşuñı* 597, *paşuñuz* 122; *peğlik* 609; *pen* 278, *penden* 244, *penem* 129, 254, *peni* 131, 138; *penüm* 170, *paña* 127, 128; *peñzer* 68, 160; *pirak* 84, *pigi* 98; *pindi* 87, 414; *pinmiş* 104, 378; *piti* 82; *pitiyi* 145; *piz* 26, 156; *pize* 10, 360, 455; *pizi* 159; *pöldüm* 101; *pöyle* 132; *pu* 6, 78, 106, 108, 605, 617; *pulara* 609; *punu* 257, 450, 595; *punlara* 599, *punları* 83, 149, *punuñ* 443.

Alıntı kelimelerde de önseste b- > p- değişmesi görülebilmektedir : *but* 22, 89 vs. ~ *put* 25,28; *putlara*, 602; *pahâ* (< bahâ) 80; *pâtil* (< bâtil) 181; *ba'ir* ~ *bit'ir* 252; *Beni Benhân* ~ *Peni Penhân* 55.

İçseste -b- > -p- değişmesi örneği : *tedpîr* (< tedbîr) 601.

Aynı kelimelerin be harfiyle yazıldığı örnekler de vardır. Metinde birçok defa pe harfiyle yazılmış kelimelerde, be harfiyle yazıldıkları zaman da önsesteki fonemi /p/ olarak tanımlamak mümkün ve doğrusu da budur. Be harfi /p/ fonemini gösterebilir, ancak bunun tersi yani pe harfinin /b/ fonemini göstermesi kabul edilemez.

İkili yazılışlara şu örnekleri gösterebiliriz : *beri* “peri” 322; *bigi* 269, 310; *biti* 132; *debe* 108 ~ *depe* 110, 112; *deyüpen* 3 vs.

c > ç :

Bu gelişmeye hem önseste, hem de içseste yaygın olarak rastlamaktayız. /c/ fonemi önseste Türkçe kökenli kelimelerde bulunmadığı için, elimizdeki örnekler hep alıntı kelimelere aittir. İçseste ise hem Türkçe hem de alıntı kelimelere etki eden bir /c/ > /ç/ tonsuzlaşması görülüyor :

Önseste : *çâm* (< câm) 606; *çân* (< cân) 493, 603, *çânını* 529, *çânuma* 495; *çanavar* (< cân-âver) 96; *Çebrayil* (< Cebrâ'îl) 182, 188; *çem'* (< cem') 221, 599; *çemâ'at* (< cemâ'at) 504; *çeng* (< ceng) 407, 458, 464, 532, 557; *çennet* (< cennet) 8; *çevâb* (< cevâb) 152, 181, 586, *çevâbın* 153; *çevşen* (< cevşen) 200; *çezâ* (< cezâ) 10; *çiger* (< ciger) 372; *çihân* (< cihân) 463, *çihânuñ* 605; *çisminde* (< cism) 585; *çümle* (< cümle) 4, 51,76, 81, 108, 222, 496.

İçseste : *açeb* (< 'aceb) 16; *heçin* (< hecin) 104; *mesçid* (< mescid) 1, 616, *mesçide* 174; *mu'çizât* (< mu'cizât) 158, 622; *seçde* (< secde) 22, 26, 265; *serençâm* (< ser-encâm) 606; *tâçir* (< tâcir) 53.

Türkçe kelimelerde Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde genel temayül içseste iki ünlü arasında kalan tonsuz /ç/ ses birimlerinin tonlulararak /c/ olmasıdır. Bu metinde bu gibi durumlarda da tonsuz /ç/'ler korunmakta, hatta kimi durumlarda içseste-tekki aslî /c/ ses birimleri de tonsuzlaşabilmektedir : *ağaç* 97; *ançak* 429; *çıp yalınçak* 414; *ileyümçe* 120; *kılıçın* 87, *kılıçum* 97, 121; *koça* 243, 252, 255, 504,570; *olinça* 464; *öñünçe* 213; *uçına* 427 vs.

Tursun Fakih Gazavâtnâmesi, kelimenin her yerinde art damaksı/patlamalı /k/ fonemini koruması, dil uyumsuzluğu örneklerinin bulunmaması, *ben* (# men) zamirini kullanması gibi özellikleriyle 1. ağız grubuna dahil görülmektedir. Yukarıda zikrettiğimiz tonsuzlaşma örnekleriyle, Kutbeddin İznikî'nin *Mukaddime fi İlmi'l-İbâdât* isimli eserinin bir nüshasıyla temsil edilen alt ağız grubuyla çakışır; ancak *Mukaddime*'de standart olan öndamaksı /k/ > /g/ tonlularmasını Gazavâtnâme'nin bu nüshasından tespit edemiyoruz.

Aynı alt ağız grubunun özelliklerini gösteren bu iki metinde bizim ilk çalışmamızda kullandığımız kriterlerden *gibi* ~ *bigi* göçüşmesinde de bir farklılık olduğu görülmektedir. Yukarıdaki diyagramda da *bigi* şekli 2. ağız grubunun alt ağız grubunu tespit için kullanılmıştı. *gibi* ise 1. ve 2. ağız gruplarında ortaktır. 3. ağız grubu için *kimi*, *kimin*, *tek* edatları standart idi. Ancak Tursun Fakih Gazavâtnâmesi'nde *bigi* (~ *pigi*) şeklinin bulunması ağızları belirleyen yenilik dalları (isoglosses)nın yayılımına uygunluk gösterir.

Tursun Fakih Gazavâtnâmesi'nde şüpheye yer bırakmayacak şekilde değerlendirebildiğimiz diyalektolojik veriler bunlardır. Bu verilere göre beliren dil özelliklerinin müellif veya müstensihinden hangisine ait olduğu sorusuna cevap verebilmek pek kolay değildir. Tursun Fakih 15. yüzyılın ilk yarısında vefat etmiş, tarihi kaynaklardan öğrendiğimize göre aslen Karamanlı olup Osmanlı Devletinin başlangıcındaki kuruluş faaliyetlerinin içinde yer almış; Karahisar ve Eskişehir'de Osman Gazi adına ilk hutbeleri okumuş; Osman Bey'in bacanağı olmuş; Edebalı'nın ölümünden sonra onun makamına geçmiş bir bilim adamıdır. Metinlerde *bigi* şeklinin Karamanlı da içine alan Orta Anadolu'ya nispet edilebilen metinlerde tespit edilmiş olması, bu özelliğin müellife ait bir ağız özelliği olduğunu görüşünü destekleyebilir. Ancak Gazavâtnâme'nin bu nüshasında müstensihinin dil özelliklerini de açıkça görmekteyiz. Müstensih Kefeli Tatar Hüseyin olup istinsah tarihi 1562/63'tür. Hemen akla gelebileceği gibi, müstensih ana dili Kırım Tatarcasının bir ağız olabilir. Metinde Oğuzcaya ait olmayan Kıpçak özelliği taşıyan iki veri bu-

lunmaktadır. Bunlar *uluğ* "ulu" (53) ve *arığ* "arı, temiz" (598) kelimeleridir. Kelime sonundaki /ğ/ foneminin Oğuz grubunda düşerken Kıpçak ve Karluk gruplarında korunduğu bilinmektedir.

Metinde i/e meselesinde de /é/ (kapalı e) fonemine işaret eden yazılışlar bir hayli yaygındır. Elif+ye ile yazılan ve esre ile işaretlenen örnekler olduğu gibi, elif+ye ile yazılıp üstün ile işaretlenen örnekler de bir hayli vardır. Aynı örnekler ye harfi yazılmadan kelime başında elif+üstün, kelime içinde üstün ile de kaydedilmiştir. Biz i/e değişmesini ağız gruplarının belirlenmesinde bir kriter olarak kullanmaktan, tartışmasız değerlendirilebilir veriler elde edemediğimiz için, kaçındık. Bu metin için de bu gelişmeyi bir ağız özelliği olarak değerlendirmiyoruz. Ancak metnin dil özellerinin bilinmesi açısından aşağıdaki örnekleri sunmayı yararlı görüyoruz :

Şu örneklerde kalıplaşmış bir imlâ özelliği vardır : irdi اِردى 322; giydi كيدي 203; gide كده 305; idelüm يدالوم çeng i. 407 vs. Şu örnekler ise standart imlâyâ uygun olarak yazılmış olmakla birlikte üstün ile harekelenmiştir : deridüm دير 122, didi ديدى 133, emdi ايمدى 211, eş ايش 86, verelüm ويرلوم 115 vs. Bazı örneklerde ye harfi hiç yazılmamış ve /e/ fonemi üstün ile gösterilmiştir : dedüñ ددك 245, etdiler ائدler , get گت 305, getmeyem گتميم 148, vermişdür ورمشدر 187 vs.

Bazı alıntı kelimelerde de benzer bir imlâ özelliği söz konusudur : dev ديو 322, heç هچ (<) 100, dez دز 320 ~ tez تز (< tîz) 468, deriğ دریغ (< dirîğ) 414, 423; beyhûd بيخود 497; firyâd یدر 503 vs.

Tursun Fakih Gazavât-nâmesi'nin, bu nüshasının taşıdığı yazılış özelliklerinden hareketle, başka metinlerde de temsil edilen bir ağız grubuna ait dil verileri taşıdığını göstermeye çalıştık. Yazma kaynaklardaki yazılış özellikleri, farklılıkları, hatta yanlışları bu gözle de değerlendirilmelidir. Çoğu zaman "istinsah yanlışları" gibi görülüp düzeltilen bu özellikler, metnin ait olduğu ağız grubuna ait verilerdir. Türkiye Türkçesinin tarihî gelişimini bu gibi diyalektolojik verileri toplayıp sınıflandırmadan eksiksiz olarak öğrenmemiz mümkün olmaz.